

SOCIOLOGIJA TRANZICIJE: STRUKTURALNI, SOCIOKULTURNI I NEOMODERNIZACIJSKI PRISTUP¹

Krešimir PERAČKOVIĆ
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

UDK: 316.422
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 28. 2. 2002.

Pitanja koja se u ovom radu razmatraju jesu: 1) je li tranzicija samo oblik društvene promjene i koje je dimenzije društva obuhvatila; 2) koji su teorijski pristupi opisani u literaturi; 3) ima li prostora za sociologiju tranzicije kao zasebnu sociološku disciplinu i koje bi bile njezine specifičnosti. Ova se pitanja postavljaju u kritičkom osvrtu koji tranziciju svodi na ekonomsku i političku dimenziju, uz pokušaj afirmacije teze o sociokulturnoj transformaciji kao cjelovitijem teorijskom okviru, koji – osim promjena u društvenoj strukturi – promatra i promjene u društvenim vrijednostima. Prikazuje se i treći mogući pristup tranziciji primjenom teorije modernizacije, koji tranziciju i transformaciju promatra kao (dis)kontinuirani sociohistorijski proces. U rezultatima empirijskog istraživanja o psihosocijalnim posljedicama privatizacije u Hrvatskoj očituje se upravo ta ograničenost svođenja procesa tranzicije samo na ekonomsku tranziciju te mjerenje njezine uspješnosti isključivo ekonomskim pokazateljima. Model transformacije, kao mogući sociološki pristup tranziciji, obuhvaća – osim strukturalne – i sociokulturnu (vrijednosnu) dimenziju tranzicije te sugerira i drugačiji pristup u konceptualizaciji pojma. Takvim objedinjivanjem strukturalnoga i sociokulturnoga pristupa procesu tranzicije, razmatranog kroz sociohistorijsku modernizacijsku dimenziju, sociologija tranzicije zasigurno dobiva svoje teorijsko uporište kao zasebna sociološka poddisciplina.

Krešimir Peračković, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Marulićev trg 19/1, p. p. 277, 10001 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: Kresimir.Perackovic@pilar.hr

UVOD – DEFINIRANJE POJMA

Pretraživanjem baza znanstvenih radova s ključnim riječima *Sociology of Transition*, uz oskudnu literaturu o toj temi, može se otkriti da na nekim sveučilištima već postoje i kolegiji pod tim nazivom (npr. na Princetonu i Sveučilištu u Londonu), kojima je glavni predmet proučavanje političke i ekonomske tranzicije u bivšim socijalističkim zemljama. Ne ulazeći ovom prilikom u akademsku raspravu o tome ima li sociologija tranzicije uopće svoj legitimitet kao normalna znanstvena (pod)disciplina u kuhnovskom smislu ili je tek u nekoj pre-paradigmatičnoj fazi, činjenica jest da je posljednje desetljeće po mnogo čemu bilo razdoblje globalnih društvenih promjena, čak i omeđeno s dvama vrlo konkretnim datumima "velikih rušenja": pada Berlinskoga zida na početku i rušenja zgrada Svjetskoga trgovinskog centra na kraju, pa je kao takvo svakako važna tema za sociološku analizu, bez obzira na rasprave o trenutačnom "akademsom statusu" sociologije tranzicije.

Polazeći od primarne sociološke konceptualizacije koja predmete analize "dijeli" na (makro ili mikro)strukturalne, sociokulturne (vrijednosne) i dinamičke (procesne), tranzicija kao sociološki pojam mora se promatrati kao proces društvene promjene. Temeljni problem koji se odmah logično nameće iz ovoga pristupa jest gdje se ta promjena najprije događa: u društvenoj strukturi ili društvenim vrijednostima? Ili istodobno u obje dimenzije?

Iz tako definiranoga problema u ovom se radu razmatraju sljedeća pitanja: je li tranzicija samo izraz za tekuću globalnu društvenu promjenu, tj. sociohistorijski proces, koje su teorije najprisutnije u literaturi i kako definiraju tranziciju te ima li sociologija tranzicije uopće svoje teorijsko uporište i koje bi ono opće bilo.

Tranzicija kao sociološki pojam

Kao što je u uvodu spomenuto, sadržaj koji se redovito pojavljuje kao jedna od prvih tema uvoda u sociologiju kao akademsku disciplinu jest definiranje predmeta kojim se sociologija bavi, a to su: društvena struktura, društvene vrijednosti i društveni procesi (kao repetitivni oblici djelovanja u društvenom životu), a neki autori u istu ravan stavljaju i društvene promjene kao nove oblike djelovanja (Županov, 1995., 168).

Društvena promjena u sociološkoj tradiciji, pojednostavnjeno prikazana, ima zapravo dva generalna (i različita) pristupa koja se tiču smjera promjene. Jedan je Weberov kulturalistički: kultura → društvena struktura, a drugi je Marxov ekonomsko-deterministički: društvena (ekonomska) struktura → kultura (nadgradnja).² Osim analize smjera te promjene, u sociologiji je još od Saint-Simona i Comtea poznata i analiza tipa

promjene, odnosno načina na koji se neka promjena odvija u konkretnom povijesnom kontekstu: jedan je tip društvena reforma, a drugi revolucija. Upravo na temelju ove tipologije društvenih promjena razvijala su se kroz povijest sociologije i dva različita (ponekad, ali ne nužno suprotstavljena) makroteorijska smjera: konsenzualni i konfliktni.

Polazeći od tako strukturiranoga sociološkog okvira, tranzicija je pojam koji se može definirati u širem smislu kao proces društvene promjene, kako društvene strukture tako i društvenih vrijednosti, s ciljem stvaranja nove strukture i novih društvenih vrijednosti kao smjernica za nove (poželjne) oblike društvenoga djelovanja. U tako sročenoj definiciji mogu se uočiti zapravo tri teorijska pristupa: 1) teorija ekonomske i političke tranzicije – kao strukturalni pristup kojim se promatraju promjene u društvenoj (ekonomskoj, političkoj i pravnoj) strukturi, 2) teorija društvene transformacije – kao sociokulturni pristup koji strukturalni model proširuje analizom promjena u društvenim vrijednostima te 3) teorija modernizacije – kao sociohistorijski model koji sve to zajedno stavlja u konkretan povijesni kontekst, uključujući i aspekt tehničkog razvoja.

TEORIJA EKONOMSKE I POLITIČKE TRANZICIJE – STRUKTURALNI PRISTUP

Pod pojmom tranzicija u suvremenoj dnevno-političkoj upotrebi općenito se razumijeva proces demokratizacije zemalja nekadašnjega istočnoeuropskog, tj. socijalističkog, bloka, koji se između ostalog očituju kao težnja za pluralizmom društvenih vrijednosti, što je u jednopartijskim komunističkim sustavima bilo najstrože zabranjeno. Taj pluralizam znači: pluralizam vlasništva, demokratski i višestranački politički sustav te civilno društvo kao sociokulturni pluralizam. U tom je smislu i nastao pojam tranzicije, koja doslovno znači prijelaz iz jednoga stanja u drugo (lat. *transire* = prijeći), u ovom slučaju iz vrijednosno jednodimenzionalnoga društva u višedimenzionalno. Polazeći od ta tri pluralizma kao normativno poželjna cilja, mnogi autori govore i o tri tranzicije ili tri aspekta tranzicije: tranziciji vlasništva i tržišta, tranziciji političkog ustroja i sociokulturnoj tranziciji. Tako npr. Vojnić definira tranziciju kao "interakciju tranzicije vlasništva, tranzicije tržišta i tranzicije političkog ustroja" (Vojnić, 1993.).

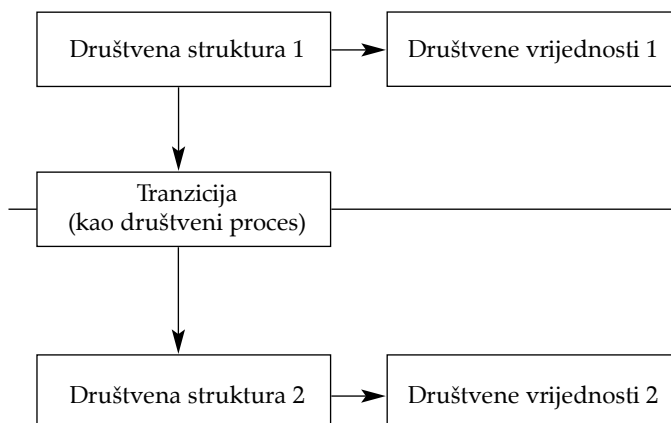
Teorija tranzicije ili tzv. tranzicijski model u ekonomiji podrazumijeva "proces prijelaza iz netržišnih gospodarstava u tržišna gospodarstva potaknut slomom totalnoga birokratskog podržavljenja vlasništva, upravljanja i političkog života u istočnoeuropskim zemljama kojima se nametnula potreba radikalnog reorganiziranja gospodarstva i društva te njihova usklađivanja s dostignućima visokorazvijenih zemalja i potre-

bama modernoga znanstveno-tehnološkog razvoja" (Baletić, Z., 1995., 910). Za ekonomsku teoriju, model tranzicije treba dovesti do makroekonomske stabilizacije, liberalizacije, privatizacije i prestrukturiranja tih gospodarstava, tako da će ubuduće ključnu ulogu imati privatno vlasništvo, otvoreno tržište, slobodno poduzetništvo, stabilno i uravnoteženo gospodarstvo te višestranački parlamentarni demokratski politički sustav.³

Govoreći o obilježjima ekonomije u tranziciji, Calvo i Frenkel (1991.) opisuju tranziciju kao razdoblje u kojem zemlja ima još uvijek više karakteristika planske privrede nego tržišne, što npr. Dubravčić i Dujšin (1991.) nazivaju tranzicijski sindrom. Iako postoji politički i zakonski okvir za razvoj tržišne privrede, glavna obilježja tranzicijskoga sindroma jesu: ekonomska kriza, makroekonomska nestabilnost i nepotpuno funkcioniranje tržišta. Jušić (1999.) smatra da je najvažnije obilježje ekonomske tranzicije zapravo ekonomska revolucija, tj. prekid s politikom reforme koja je obilježavala kraj 80-ih u bivšim socijalističkim zemljama. Prema tome, nije riječ o mekom prijelazu, nego o radikalnoj promjeni socioekonomske strukture društva koja rezultira ekonomskom krizom.

Ukratko, ekonomski model tranzicije podrazumijeva prije svega promjenu političkoga i pravnog okvira koja će omogućiti prijelaz iz jednostranačkoga sustava s društvenim vlasništvom i planskom privredom (društvena struktura 1) u višestranački s privatnim vlasništvom u tržišnoj privredi (društvena struktura 2). Taj pristup, koji uvjetno možemo nazvati modelom, pretpostavlja da će promjene u pravnoj i političkoj dimenziji kao temeljnim elementima društvene strukture omogućiti promjene i u ekonomskoj sferi, što će u konačnici rezultirati cjelokupnom društvenom promjenom. Stoga bi se ovaj pristup mogao konceptualizirati modelom ekonomskoga i političkoga determinizma. Shematski prikaz modela vidimo na slici 1.

⇒ SLIKA 1
Strukturalni pristup
tranziciji

TEORIJA TRANSFORMACIJE – SOCIOKULTURNI PRISTUP

Sociokulturni pristup tranziciji može se prikazati teorijom transformacije, koja promatra odnose institucionalnih, tehničkih i gospodarskih promjena s promjenama u kulturnoj (vrijednosnoj) dimenziji nekoga društva. Cifrić drži da je važno naglasiti razliku između pojmova tranzicija i transformacija, koji se međusobno odnose kao ciljevi i stvarnost, norma i praksa, poželjno i ostvareno, moguće i realno (Cifrić, 1998., 51). Tranzicija zapravo podrazumijeva "određeni interval" između dva režima: od totalitarnoga prema demokratskom, u kojem su normativno zadani ciljevi kojima se teži, dok se promjene u socijalnom prostoru koje se pojavljuju kao posljedice primjene tih novih normi i zakona (bilo kao adaptacija na njih ili kao otpor) smatraju procesom socijalne transformacije.

Taj pristup stavlja ekonomsku i političku tranziciju u sociokulturni kontekst te se kritički odnosi spram teorije ekonomske tranzicije koja problem svodi samo na institucionalne i gospodarske promjene, a upravo su empirijska istraživanja o prvim iskustvima i stavovima javnosti prema tranzicijskim procesima (npr. privatizaciji) pokazala da je najveća slabost tranzicijskih strategija bilo zanemarivanje činjenice da će na posljedice strukturalnih promjena ljudi reagirati u skladu s vrijednosnim sklopom svoje sociokulturne baštine.⁴

Općenito, kada se u sociologiji govori o sociokulturnoj dimenziji, polazi se od njezina temeljnoga pojma, a to su društvene vrijednosti, koje primjerice Parsons definira kao "konceptije poželjnih tipova društvenih sistema koje upravljaju privrženostima jedinki društva" (Parsons, 1991., 159). A upravo se u tranzicijskom sustavu vrijednosti dogodila revolucionarna promjena: ono što je socijalizam u početku čak iskorjenjivao (poduzetništvo, integralno tržište i privatno vlasništvo) i što se skoro pola stoljeća vrednovalo kao negativno, u tranziciji se stubokom mijenja i dobiva pozitivan smjer: privatizacija i marketizacija sada ne samo da su pozitivno vrednovane nego postaju i najvažniji procesi društvenog razvoja na svim razinama!

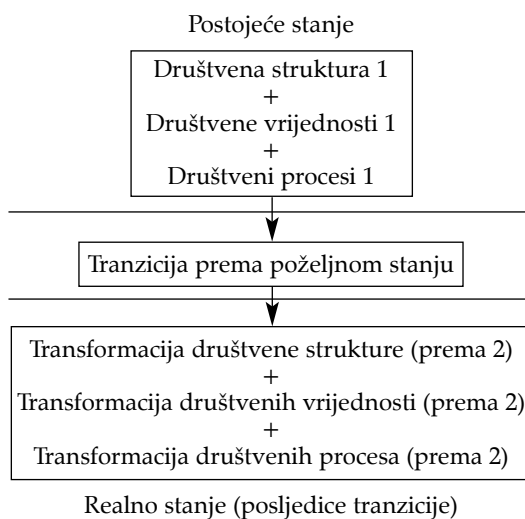
Jedan od primjera transformacije i u društvenoj strukturi i u sociokulturnoj dimenziji u odnosu na socijalizam svakako je stvaranje nove, kapitalističke klase, tj. formiranje poduzetničke elite (Sekulić, Šporer, 2000.). No ono što je ovdje zaista revolucionarno jest činjenica (danas gotovo zaboravljena) da je dotad u bivšem sustavu poduzetništvo kao tip društvenoga djelovanja bilo najprije zabranjeno i gotovo iskorijenjeno, proglašavano klasnim neprijateljem, i tek nakon privredne reforme 60-ih godina dobiva (ali pod nadzorom) zeleno svjetlo, no privatna poduzetnička inicijativa uvijek je zapravo bila politički i ideološki sumnjiva. U tome se očituje taj radikalni za-

okret u društvenim vrijednostima: pola stoljeća postojao je (prisilni) vrijednosni konsenzus o tome što je "crno", a što "bijelo", a u razdolju tranzicije to se značenje promijenilo.

U svom povijesnom razvoju elementi kapitalizma nastajali su stoljećima u predindustrijskim društvima: građanska klasa, tržište, vlasništvo, manufakture, privatni kapital itd. A prema M. Weberu, glavna pretpostavka za razvoj takve strukture jest prethodna i višestoljetna transformacija društvenih vrijednosti, koju započinje protestantizam kao početni uvjet orijentacije prema ovozemaljskom djelovanju, što će se kasnije artikulirati pojmom poduzetništva. Tako je građanskim revolucijama došlo samo do političkoga legitimiranja i dominacije već postojeće građanske socijalne strukture s novom sociokulturnom/vrijednosnom dimenzijom potpuno različitom od dosadašnjih u *ancien régime*. Za razliku od toga povijesnog i spontanog procesa, u tranziciji se kapitalizam formira "odozgo", tj. država ima ulogu stvaranja uvjeta za nastanak i razvoj kapitalizma i kapitalista, što Županov (1998.) naziva političkim kapitalizmom. A tu je i jedan od korijena svih mogućih aberacija i zastranjenja.

Ovaj transformacijski pristup shematski se može prikazati kao proces provođenja tranzicijskih normi i ciljeva, posljedice kojega se očituju istodobno u socijalnoj strukturi i u sociokulturnoj sferi (slika 2).

➔ SLIKA 2
Sociokulturni pristup
tranziciji

TEORIJA (POST)MODERNIZACIJE – SOCIOHISTORIJSKI PRISTUP

Proces tranzicije, odnosno transformacije, ne odvija se u laboratorijskim i standardnim uvjetima, tj. u energetsom transformatoru, nego je smješten u konkretan prostor i vrijeme. Stoga se on mora promatrati kao razdoblje složenijega sociohistorijskog procesa, a to je neprijeporno proces modernizacije.

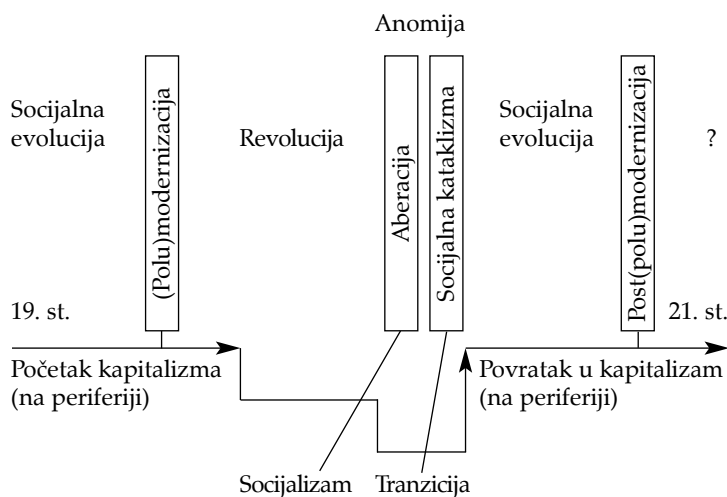
Polazeći od definicije "modernizacije kao povijesnog procesa nastanka modernog društva u čijem se okrilju odvija čitav niz složenih socijalnih političkih, ekonomskih, kulturnih i psiholoških transformacija" (Karajić, 2000., 22), ovo desetljeće tranzicije u Hrvatskoj zapravo je povratak na kolosijek modernizacije nakon, kako kaže Županov, "velike povijesne aberacije" na putu modernizacije, odnosno socijalističkoga projekta (Županov, 1995., 171). Rogić čak govori o trećoj hrvatskoj modernizaciji, koju promatra kao "postmodernu rekonstrukciju modernizacije" (Rogić, 2000., 617).

Glavna pretpostavka teorije modernizacije jest postojanje navedenoga povijesnog kontinuuma razvoja društava od tradicionalnih prema modernima pomoću nekih transformacijskih procesa: "industrijalizacije, urbanizacije, racionalizacije, birokratizacije, demokratizacije, individualizacije, motivacije postignuća, afirmacije razuma i znanosti kao i niza drugih procesa" (Sztompka, 1993., 129, prema: Karajić, 2000., 22). No najveći problem tranzicijskih zemalja, pa tako i Hrvatske, jest što taj proces nije tekao linearno i spontano, nego je nametnut "odozgo" modelom ekonomske tranzicije. U tom smislu može se sasvim opravdano postaviti pitanje nije li takav model nasilne tranzicije zapravo još jedna aberacija na putu modernizacije. Županov zaključuje da je socijalizam proizveo takav sociokulturni sustav koji je bio inkompatibilan s modernim ekonomskim razvojem te drži da je takav prijelaz od potpunoga političko-ekonomskog monopola na regulirano tržište jednak socijalnoj kataklizmi. Glavni razlog tomu jest taj što nema kontinuiteta i spontanoga razvoja kapitalističkih vrijednosti i institucija, odnosno kako to zaključuje Štulhofer, ne postoji "sociokulturni kapital nužan za gospodarski razvoj" (Štulhofer, 1999., 92). Prema Rogićevu pristupu tranziciji kao trećoj modernizaciji, tranzicija nije ništa drugo nego "predložak usmjeravanja preobrazbe postsocijalističkih zemalja ka periferijskom kapitalizmu", misleći pritom na modernizacijsku ovisnost o razvijenim građanskim zemljama. U tom smislu tranzicija nije samo (post)modernizacijski proces nego "platforma za zemlje periferijskog europskog kapitalizma koje imaju postati imigrantska tampon zona europskog centra i njegovo novo rastuće tržište" (Rogić, 2000., 551). Dakle, (post)modernizacijski pristup zapravo promatra transformaciju kao dugoročan sociohistorijski i sociogeografski proces u kojem je tranzicija tek predložak za vraćanje na put prema (post)modernizacijskim konstruktima. Na slici 3 prikazan je modernizacijski pristup.

Povezivanjem triju prikazanih modela (koji se ne isključuju, nego dopunjuju) može se predložiti i sociološka definicija koja tranziciju promatra kao: proces radikalnih struktu-

ralnih i sociokulturnih promjena u postsocijalističkim društvima s ciljem (re)konstrukcije kapitalizma i odgovarajućih društvenih vrijednosti.

➔ SLIKA 3
(Post)modernizacijski pristup

PROCES PRIVATIZACIJE ILI TRANZICIJA BEZ TRANSFORMACIJE

Na primjeru ekonomskoga modela privatizacije i ciljeva definiranih Zakonom o privatizaciji, potom ekonomskih posljedica privatizacije te stavova javnog mnijenja o društvenim posljedicama privatizacije, može se pratiti kako izgleda operacionalizacija i primjena ekonomskog, odnosno sociokulturnog, modela na jednom konkretnom primjeru.

Ciljevi privatizacije

Prema definiciji iz *Ekonomskog leksikona* (Baletić, Z., ur., 1995., 732), proces privatizacije je "pretvaranje državnih i društvenih poduzeća u privatno vlasništvo fizičkih i pravnih osoba". Provodi se prodajom poduzeća pojedincima, skupinama dioničara i drugim gospodarskim subjektima te podjelom dionica zaposlenima i drugim građanima, a u razvijenijim sredinama najčešći su kupci mirovinski fondovi, osiguravajuća društva i investicijski fondovi.

Formalno-pravni početak privatizacije u Hrvatskoj pripisuje se donošenju Zakona o Agenciji Republike Hrvatske za restrukturiranje i razvoj iz 1990. godine (NN, br. 47/90) i Zakonu o Hrvatskom fondu za razvoj (NN, br. 42/90). Fond je imao ulogu formiranja i alokacije kapitala, a Agencija je trebala pružiti tehničku pomoć. Zanimljivo je da je do početka privatizacije, prema strukturi vlasništva u Hrvatskoj, bilo ukupno 35,5% poduzeća u društvenom vlasništvu u kojima je bilo zaposleno čak 97,6% radno aktivnog stanovništva Hrvatske (Bendeković, 1999., 65).

Jedna od glavnih odlika društvenoga vlasništva jest to da investitor nije imao nikakva vlasničkoga prava. U tom je smislu društveno vlasništvo bilo svačije i ničije. Stoga je proces privatizacije i tekao u dvije faze: 1) pretvorba društvenoga vlasništva u privatno ili državno i 2) privatizacija državnoga vlasništva s krajnjim ciljem da privatno vlasništvo prevlada. Stoga je 1991. donesen Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća (NN, br. 19/1991.), a 1996. konačno i Zakon o privatizaciji (NN, br. 21/1996.).

Kalogjera (1993.) taj strukturalni aspekt privatizacije definira na četiri razine globalnoga gospodarskog sustava. Prva je razina nacionalnoga gospodarstva, tj. makroekonomski okvir, na kojoj se radikalno mijenjaju sustav investiranja i alokacije kapitala, politika cijena, monetarna i kreditna politika, politika plaća i radnih odnosa itd. Makroekonomske su mjere u socijalizmu poduzeća oslobađale od odgovornosti za poslovanje, a tu je bit tranzicijske promjene, jer sada poduzeća dobivaju autonomiju, a rizik i odgovornost leži na vlasnicima i menadžerima poduzeća. Druga je razina industrijska reorganizacija: privatizacijom se razvija tržišna struktura i tržišne institucije (burze, brokeri, međunarodna pravila ponašanja), koje osiguravaju funkcioniranje tržišta robe, kapitala i rada. Zatim je razina samoga poduzeća, gdje se stvara pretpostavka za djelotvorno restrukturiranje prema profitabilnom poslovanju, a privatizacijom se definiraju nosioci poslovnoga procesa: vlasnik-poduzetnik-menadžer-radnik s jasno definiranim pravima i odgovornostima. I na kraju razina pojedinaca: privatizacijom se ponovo uvodi građanin kao individualni vlasnik i poduzetnik te kao nositelj vlasničkoga prava (Kalogjera, 1993., 57).

U samom Zakonu o privatizaciji jasno se definiraju ciljevi koje privatizacija treba ostvariti, a koji uključuju sve četiri spomenute razine. Privatizacija je tim Zakonom postala dio ukupne gospodarske i razvojne strategije i politike Republike Hrvatske. Krajnji su ciljevi bili: (1) postizanje bržega gospodarskog rasta u uvjetima tržišne privrede, (2) očuvanje produktivne zaposlenosti uz poželjno stvaranje novih radnih mjesta, (3) tehnološka modernizacija hrvatskoga gospodarstva, (4) unošenje novih, modernih i učinkovitih metoda i vještina menadžmenta u gospodarstvo, (5) uključivanje hrvatskoga gospodarstva i hrvatskih poduzeća u razvojne tokove europskoga i svjetskoga gospodarstva te u međunarodno tržište kapitala, (6) poticanje rasta hrvatskoga poduzetništva, (7) poticanje uključivanja poduzetnika iz iseljene Hrvatske u razvitak hrvatskoga gospodarstva i (8) smanjenje obveza Republike Hrvatske prema poduzećima (dokidanje subvencija) i smanjenje javnoga duga (NN br. 21/96.).

Kalogjerin strukturalni model, kao i sam Zakon o privatizaciji, mogu poslužiti kao adekvatan primjer modela ekonomskoga (strukturalnog) determinizma sa slike 1.

Ekonomске posljedice privatizacije

Nakon prvoga desetljeća tranzicije u Hrvatskoj postavilo se pitanje kakva je ukupna bilanca i što je donijela privatizacija te jesu li ostvareni njezini zakonski ciljevi. Lasić (2000.) u svojoj analizi privatizacije navodi glavne ekonomske posljedice. Ponajprije to je smanjenje ukupnoga hrvatskog kapitala. Iako je glavni cilj tržišne privrede trajno povećanje realne vrijednosti kapitala, u Hrvatskoj se događa suprotno: od 1993. do 1998. vrijednost kapitala smanjila se za 22,6%, tj. za 60 milijardi kuna. Zatim nerentabilnost – gubici hrvatskih poduzeća veći su od dobitaka. Nelikvidnost – plaćanja se obavljaju s velikim zakašnjenjem ili se uopće ne obavljaju (za naplaćivanje je 1998. godine bilo potrebno prosječno 102 dana). Neekonomičnost – ukupni su rashodi veći od ukupnih prihoda za 3 milijarde kuna u 1998. godini. U Hrvatskoj se u proteklom razdoblju potrošilo više ulaznih resursa nego što se stvorilo vrijednosti proizvoda i usluga. Nadalje, jedna od neželjenih posljedica jest ta da nije ostvaren očekivani priljev novca od prodaje pretvorbenih dionica. Do kraja 1998. priljev novca od prodaje iznosio je tek 1,4% od vrijednosti kapitala. I, na kraju, nije ostvarena najava da će novi vlasnici učinkovitije upravljati poduzećima i bankama. Većina je privatiziranih poduzeća i banaka propala, ostavivši nepodmirene obveze prema tisućama zaposlenih, štediša i drugih vjerovnika. Lasić izdvaja tri glavna uzroka: (1) nepostojanje znastveno utemeljene koncepcije i strategije razvitka hrvatske ekonomije, (2) pogrešna koncepcija i provedba pretvorbe i privatizacije i (3) pogrešna ekonomska politika (Lasić, 2000., 110).

Čučković, iznoseći nekoliko pokazatelja gospodarskih učinaka privatizacije, pokazuje da postoji značajan otklon između željenih učinaka i stvarnosti te analizira koji su tome uzroci (Čučković, 1999.). Korijen je već u samom Zakonu o pretvorbi društvenih poduzeća iz 1991. (NN, 19/91.), koji se temeljio samo na prodaji društvenih poduzeća. Presudni razlog zbog kojega se tadašnja Vlada odlučila za takav koncept bio je visok proračunski deficit i zaduženost u inozemstvu. Kasnije je rat samo još potencirao potrebu za dodatnim prihodima od privatizacije (Čučković, 1998., 79). Prema tome, od prodaje društvenoga vlasništva očekivao se popriličan priljev novca i zato se, između ostalog, žurilo, ne obazirući se na eventualne posljedice.

U ocjeni ostvarenja privatizacijskih ciljeva Bendeković (1999.) navodi primjere kriminalnih radnji i nepoštivanje zakonskih

propisa; Hrvatski fond za privatizaciju prodaje poduzeća po cijeni nižoj od stvarne vrijednosti; namjerno dovođenje poduzeća u gubitak kako bi se ono moglo kupiti po nižoj cijeni, prijenos imovine poduzeća u inozemstvo i njezino prisvajanje kako bi se mogle otplaćivati dionice koje su pojedinci kupili na kredit; prijenos kapitala poduzeća od "majke" "na kćeri" kako bi se kumulirao kapital za otplatu dionica; novoutemeljena financijska institucija dobiva kredit od postojeće banke i taj kapital ulaže u tu banku, a dionice otplaćuje prihodom od kamata na taj kredit itd. (Bendeković, 1999., 79). Autor općenito zaključuje da ciljevi privatizacije nisu ostvareni, a da su njezini rezultati imali negativan politički, društveni i ekonomski učinak.

Politički, većina stanovništva nije prihvatila taj model privatizacije jer je nacionalno bogatstvo preraspodijeljeno državi i užem krugu bliskom bivšoj vladajućoj strukturi, što je temelj centralizacije ekonomske moći, a time i zapreka daljnjem razvoju demokracije. Društveno, došlo je do sukoba interesa i ciljeva između države kao vlasnika i privatnih investitora, poslodavaca te zaposlenih u poduzećima. Nije postignuta ni minimalna razina pravednosti koju su građani očekivali od države. Očekivali su da će određeni dio nacionalnoga bogatstva koji su stvarali biti i njima dodijeljen. A pojavila se nova klasa na brzinu obogaćenih poslodavaca i investitora s nelegalno stečenim kapitalom. Makroekonomski, propadanjem poduzeća država je nacionalizirala resurse, što je dovelo do novoga tipa centralnog upravljanja i monopolističke tržišne strukture. Mikroekonomski, u malim i potpuno privatiziranim poduzećima učinkovitost je porasla, a u velikima novi vlasnici i poslovođstvo nisu uveli moderan način upravljanja koji bi povećao djelotvornost.

Najvažniji je zaključak da privatno vlasništvo samo po sebi nije poboljšalo upravljanje poduzećima i njihovu rentabilnost, što pokazuje da sam čin privatizacije nije dovoljan uvjet za povećanje ekonomske učinkovitosti. Nužni su i demokratska struktura društvene moći, racionalna ekonomska politika na dugi rok, podizanje profesionalne kvalitete vlasnika, poslovođstva, konzultanata i državne administracije (Bendeković, 1999., 80).

Društvene posljedice privatizacije

O društvenim posljedicama privatizacije provedeno je temeljito istraživanje,⁵ rezultati kojega su prikazani u zborniku radova *Privatizacija i javnost* (Cengiđ i Rogić, 1999.). Za potrebe ovoga rada osvrnut ću se samo na stavove javnoga mnijenja o društvenim posljedicama privatizacije. U tablici 1 prikazan je rang društvenih problema koji su po mišljenju jav-

nosti ponajviše prouzrokovani privatizacijom. Kao što rezultati pokazuju (postotak označuje koliko ispitanika od 1000 anketiranih misli da je navedeni problem prouzrokovan privatizacijom), osim moralne osjetljivosti na problem nepoštena bogaćenja, javnost je sklona privatizaciji pripisivati glavnu društvenih problema u kojim se hrvatsko društvo danas nalazi. A upravo ti rezultati govore u prilog teoriji transformacije koja ne razdvaja društvenu dimenziju procesa tranzicije od ekonomske i promatra posljedice utjecaja strukturalnih promjena u sferi društva.

Rang	Prouzročeno privatizacijom (%)
Nezakonito bogaćenje pojedinaca	83,6
Porast nezaposlenosti i otpuštanja radnika	83,6
Povećavanje socijalnih i imovinskih razlika	81,3
Pad životnoga standarda	80,2
Širenje mita i korupcije	73,2
Nedovoljna briga za umirovljenike	70,3
Zapuštanje poljoprivrede i sela	66,6
Opća bezvoljnost i sve veći osjećaj besperspektivnosti	66,2
Nedovoljna zaštita prava radnika	65,3
Nedovoljno poticanje industrijske proizvodnje	62,7
Izvlačenje novca iz poduzeća	62,2
Odlazak stručnjaka u inozemstvo	59,7
Pad kvalitete zdravstvene zaštite	57,9
Povećana osobna nesigurnost građana	47,2
Nepravedna raspodjela tereta rata na različite dijelove Hrvatske	46,0

Izvor: Čengić, D., Rogić, I. (1999.) *Privatizacija i javnost*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

● **TABLICA 1**
Javno mnijenje o
društvenim posljedi-
cima privatizacije

Na primjeru Kalogjerina ekonomskog modela privatizacije u Hrvatskoj te samih ciljeva privatizacije koji su definirani Zakonom o privatizaciji očituje se kako je strukturalni model zapravo bio jedini okvir u promišljanju tranzicijskih procesa uz potpuno zanemarivanje ljudskoga faktora, odnosno sociokulturnoga naslijeđa, što je na kraju i rezultiralo razdorom između očekivanog i postignutog. Upravo ovi rezultati istraživanja pokazuju kako je dosadašnja tranzicija u Hrvatskoj bila "nasilna" provedba ekonomskoga modela bez odgovarajuće sociokulturne transformacije te se može tretirati kao još jedan povijesno-ekonomski eksperiment, tj. aberacija. Stoga i nije mogla postati ništa doli "socijalnom kataklizmom", kako je naziva Županov. No za tu aberaciju nisu najveći "krivci" ekonomski model i spomenuti zakoni o pretvorbi i privatizaciji, nego država kao institucija i politički akteri koji nisu prepoznali i odigrali ulogu zaštitnika članova socijetalne zajednice u tom prijelaznom tranzicijskom razdoblju.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Na prikazanom primjeru privatizacije primjenom teorije ekonomske tranzicije kao normativa, tj. cilja prema kojemu se težilo te rezultatima i posljedicama provedbe toga pristupa u interpretacijskom okviru teorije transformacije, vidjelo se da postoji značajan raskorak između željenoga i ostvarenoga. Ti rezultati bacaju kritičko svjetlo i na treći modernizacijski pristup, koji implicira spoznaju o predvidljivom i sretnom ishodu, što se – kako vidimo – zasad nije ostvarilo. Stoga u zaključnom razmatranju pojam tranzicije treba (re)konceptualizirati u sveobuhvatniji i integrativniji pristup.

Prvi zaključak upućuje na činjenicu da sociološka istraživanja i teorije na temu tranzicije pokazuju kako je, dakle, ipak riječ o radikalnoj promjeni društvene strukture uz revolucionarni zaokret u predznaku društvenih vrijednosti, što uzrokuje posljedice u svim sferama društvenoga života. Naglašavajući radikalnost i sveobuhvatnost te promjene, na nekim sveučilištima uveli su i pojam "tranzitologija", koji uključuje i sociološki pristup političkoj i ekonomskoj tranziciji,⁶ a na nekima se održava i nastava iz sociologije tranzicije,⁷ kojoj je glavni predmet istraživanje socioloških čimbenika tranzicije: od promjena u društvenoj strukturi i socijalnoj stratifikaciji te socijalnoj integraciji do sociokulturnih aspekata tranzicije.

U potrazi za najprimjerenijom teorijskom (re)konceptualizacijom koja bi objedinjavala i strukturalnu i sociokulturnu dimenziju tranzicije, uključujući (post)modernizacijske ciljeve, kao moguće rješenje može se predložiti neomodernizacijski model, o kojem govore Jeffrey C. Alexander u svom članku *Modern, Anti, Post, Neo* (Alexander, 1995.) i Edward A. Tiryakian, još 1985. u članku *The changing centers of modernity* (Tiryakian, 1985.). Pozivajući se na ove autore, Sztompka prikazuje neomodernizacijski model kao varijantu postmodernizacijske teorije koja je očišćena od svih evolucionističkih, prosvjetiteljskih i razvojnih pretjerivanja; ne podrazumijeva ni jednu nužnost, jedinstven cilj, a ni nepovratni kurs historijske promjene. S druge strane, odbacuje postmodernističku tezu o kraju "velikih priča", tj. paradigmi. Velika je priča i dalje modernizacija, samo tijek više nije linearan i progresivan, nego kontingencijski, pa se modernizacija definira kao "kontingencijski proces (s više mogućih ishoda) konstruiranja, širenja i legitimiranja institucija i vrijednosti modernizacije, a to su: demokracija, tržište, obrazovanje, racionalna administracija, samodisciplina, radni etos itd." (Sztompka, 1999., 140). A tranzicija u bivšim socijalističkim državama upravo je to: tek obrazac prema ciljevima zapadne modernizacije bez jamstva uspješnosti u njihovim ostvarivanjima, što je drugi zaključak ovoga rada.

Prema svemu navedenom, može se zaključiti da nije upitan predmet ni teorijski koncept za konstituiranje sociologije tranzicije,⁸ tj. za sociološko istraživanje tranzicije, i manje je važna akademska rasprava treba li nam uopće sociologija tranzicije ili ne od onoga što se zapravo u ovom tekstu htjelo pokazati. A to je da sociološki modeli – bilo sociokulturni, modernizacijski ili neomodernizacijski – ekonomskom promišljanju stvarnosti pridodaju zanemaren dio: živu supstancu, tj. ljudsko društvo i njegovu reakciju na strukturalne promjene.

BILJEŠKE

¹ Pristupi koji se analiziraju u ovom radu predstavljani su u prvotnoj i reduciranoj verziji na znanstvenom skupu "Novi pravci u suvremenoj sociologiji", u organizaciji Odjela za sociologiju Matice hrvatske (19. listopada 2001.), u okviru izlaganja pod naslovom: "Trebali li nam (još) i sociologija tranzicije?", što dosad nije objavljivano u publikacijama.

² Kulturalizam Maxa Webera najčešće se definira tezom kako je vrijednosna orijentacija protestantske reformacije ključni čimbenik za kasniji nastanak kapitalizma kao društvene strukture, dok Marxov ekonomski determinizam podrazumijeva da je kulturna (idejna) nadgradnja isključivo determinirana pozicijom koju pojedinac (ili skupina) zauzima u ekonomskom odnosu s obzirom na vlasništvo proizvodnih sredstava.

³ Važno je naglasiti da ekonomska znanost proširuje spomenuti pojednostavnjeni model ekonomske tranzicije (privatizacija, stabilizacija, liberalizacija), uključujući i čimbenike ekonomske politike te političke i institucionalne reforme (npr. Havrylyshyn, O., Van Roden, R., *Institutions Matter in Transition, but so do Policies*, IMF Working Papers 00/70, International Monetary Fund, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2000/wp0070.pdf>). Ekonomisti upozoravaju i na pristup nove institucionalne ekonomije (NIE), koja uvodi čimbenike poput kulture poštivanja pravila i usklađenosti pravnih normi s neformalnim pravilima ponašanja (npr. Feige, E. L., Neslužbena gospodarstva u tranziciji – nepoštivanje propisa i institucionalne promjene, *Financijska praksa*, br. 5-6/97, Institut za javne financije) te pristup same političke ekonomije, koja istražuje razlike u uspješnosti provedbe tranzicijskih procesa pojedinih zemalja (npr. Roland, G., *The Political Economy of Transition*, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 16 (1) Winter 2002., 29-50).

⁴ Županov opisuje sociokulturno naslijeđe pomoću dominantnih društvenih vrijednosti koje su centrirane na tri razine društvenosti: (1) na individualnoj razini to je individualni utilitarizam, (2) na nacionalnoj to je tzv "herojski kodeks" i (3) na socijalnoj razini postoje tri dominantne vrijednosti: radikalni egalitarizam, solidarnost i autoritarnost (Županov, 1995., 172).

⁵ Istraživanje je provedeno u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar 1998. i 1999. godine.

⁶ Pretraživanjem na internetu može se kao primjer izdvojiti kolegij Odsjeka za sociologiju Sveučilišta u Princetonu: "Sociologija političke i ekonomske tranzicije" na adresi: <http://www.princeton.edu/>

[~sociolog/grad/courses/spring1997/soc510t.html](http://sociolog/grad/courses/spring1997/soc510t.html), gdje je prikazana i relevantna literatura.

⁷ *The sociology of transition in Eastern Europe*, London University, prof. G. Kolankiewicz.

⁸ Temeljni pojmovi konceptualnog okvira za sociološki pristup analize procesa tranzicije (kao npr. društveni procesi, evolucija, revolucija, modernizacija, transformacija itd.) nalaze se u poddisciplini poznatoj kao *sociologija društvenih promjena*, pod kojom Sztompka razumijeva transformaciju i društvenih struktura i društvenih vrijednosti. No on čak zastupa radikalnu tezu da je po svojoj definiciji i znanstvenom djelokrugu sociologija prije svega (ako ne i isključivo) znanost o društvenim promjenama na svim razinama (Sztompka, 1993., 14).

LITERATURA

Alexander, J. C. (1995.), Modern, Anti, Post, Neo, *New Left Review*, no. 210, March/April, 63-101.

Baletić, Z. (ur.) (1995.), *Ekonomski leksikon*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Masmedia.

Bendeković, J. (1999.), Privatizacija u Hrvatskoj. U: Z. Baletić (ur.), *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji* (str. 63-81), Zagreb, Ekonomski institut.

Calvo, G. A., Frenkel, J. A. (1991.), *From Centrally Planned to Market Economy*, International Monetary Fond.

Cifrić, I. (1998.), Tranzicija i transformacija. U: I. Cifrić (ur.), *Društveni razvoj i ekološka modernizacija* (str. 47-78), Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.

Čengić, D., Rogić, I. (ur.) (1999.), *Privatizacija i javnost*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Čučković, N. (1998.), Temeljna ekonomska obilježja hrvatskog koncepta privatizacije. U: I. Rogić, Z. Zeman (ur.), *Privatizacija i modernizacija* (str. 75-96), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Čučković, N. (1999.), Privatizacija u tranzicijskim zemljama; namjere i stvarnost deset godina kasnije. U: I. Rogić, D. Čengić (ur.), *Privatizacija i javnost* (str. 11-46), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Dubravčić, D., Dujšin, U. (1991.), *Makroekonomska politika i tranzicijska kriza*, Zagreb, Ekonomski institut.

Jušić, B. (1999.), Osnove teorije tranzicije. U: *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji* (str. 422-436), Zagreb, Ekonomski institut.

Kalogjera, D. (1993.), Privatizacija u stabilizaciji i razvoju hrvatskog gospodarstva, *Društvena istraživanja*, 2 (1): 54-87.

Karajić, N. (1998.), Javnost u hrvatskoj tranziciji – između države i tržišta. U: M. Meštrović i A. Štulhofer (ur.), *Sociokulturni kapital i tranzicija u Hrvatskoj* (str. 173-204), Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.

Karajić, N. (2000.), *Politička modernizacija*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Lasić, V. (2000.), Koncept modela privatizacije u Hrvatskoj, *Ekonomski pregled*, 51 (1-2): 107-118.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 13 (2004),
BR. 3 (71),
STR. 487-504

PERAČKOVIĆ, K.:
SOCIOLOGIJA...

- Parsons, T. (1991.), *Društva*, Zagreb, August Cesarec.
- Rogić, I. (1999.), (De)konstrukcija modela javne komunikacije o hrvatskoj privatizaciji. U: D. Čengić, I. Rogić (ur.), *Privatizacija i javnost* (str. 47-86), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Sekulić, D., Šporer, Ž. (2000.), Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj, *Revija za sociologiju*, 31 (1-2): 1-20.
- So, A. Y. (1990.), *Social Change and Development*, Newbury Park, Sage Publications.
- Sztompka, P. (1999.), *The Sociology of Social Change*, Oxford, Blackwell Publishers Ltd.
- Štulhofer, A. (1999.), Proces privatizacije u Hrvatskoj i hrvatska javnost 1996-1998: Povratak u budućnost. U: I. Rogić, D. Čengić (ur.), *Privatizacija i javnost* (str. 87-114), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Štulhofer, A. (2000.), *Nevidljiva ruka tranzicije*, Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Šundalić, A. (1999.), Privatizacijski novum – obećavajuća ili neizvjesna sudbina većine. U: I. Rogić, D. Čengić (ur.), *Privatizacija i javnost* (str. 141-174), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Tiryakian, E. A. (1985.), The changing centers of modernity. U: E. Cohen, M. Lissak, U. Almagor (ur.), *Comparative Social Dynamics*, str. 131-147, Boulder: Westview Press.
- Vojnić, D. (1993.), Ekonomija i politika tranzicije i hrvatsko gospodarstvo u tranziciji, *Ekonomski pregled*, 44 (1-2): 37-54.
- Županov, J. (1995.) *Poslije potopa*, Zagreb, Nakladni zavod Globus.
- Županov, J. (1998.), Kulturni kapital – Kategorija informatičkog društva. U: *Sociokulturni kapital i tranzicija u Hrvatskoj* (str. 109-115), Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.

Sociology of Transition: Structural, Sociocultural and Neomodernisational Approach

Krešimir PERAČKOVIĆ
Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb

Issues that are dealt with in this work are: 1) is transition only one form of social change and which dimensions does it include; 2) which are the theoretical approaches present in literature and 3) is there room for the sociology of transition as a separate sociological discipline and what would be its specific qualities. These questions are posed through a critical review of reducing transition to the economic and political dimensions with the attempt of establishing the

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 13 (2004),
BR. 3 (71),
STR. 487-504

PERAČKOVIĆ, K.:
SOCIOLOGIJA...

thesis of sociocultural transformation as a more comprehensive theoretical framework which apart from changes in the social structure observes changes in social values as well. A third possible approach to transition through the application of the theory of modernisation is also presented, which perceives transition and transformation as a (dis)continued socio-historical process. In the results of empirical research on the psychosocial consequences of privatisation in Croatia, this limitation of reducing the transitional process to purely economic transition becomes obvious as well as measuring its efficiency with solely economic indicators. The transformation model, as a possible sociological approach to transition, encompasses apart from the structural also the sociocultural (evaluative) dimension of transition and suggests a different approach in conceptualisation. With such unification of the structural and sociocultural approach of the process of transition viewed through the socio-historical modernisational dimension, sociology of transition certainly gains its theoretical stronghold as a separate sociological sub-discipline.

Soziologie der Transition: Ein strukturaler, soziokultureller und neomodernisierender Ansatz

Krešimir PERAČKOVIĆ
Ivo-Pilar-Institut für Gesellschaftswissenschaften, Zagreb

Der Artikel untersucht folgende Fragen: 1) Ist Transition nur eine Form gesellschaftlichen Wandels, und welche Gesellschaftsdimensionen werden von ihr ergriffen? 2) Welche theoretischen Ansätze sind in der Fachliteratur nachzulesen? 3) Gibt es Anhaltspunkte zur Grundlegung einer Soziologie der Transition im Sinne einer gesonderten soziologischen Disziplin, und was wären ihre Spezifika? Diese Fragen werden im Rahmen einer kritischen Betrachtung formuliert, in der der Autor die Reduzierung der Transition auf eine wirtschaftliche und politische Dimension beanstandet und die These aufstellt, dass es sich hierbei um eine soziokulturelle Transformation handelt, die als ganzheitlicher theoretischer Rahmen außer den Veränderungen innerhalb der Gesellschaftsstruktur auch Wandel im gesellschaftlichen Wertesystem mit sich bringt. Es ist fernerhin noch ein dritter Ansatz möglich, der auf die Theorie der Modernisierung zurückgreift und Transition sowie Transformation als einen (dis-)kontinuierlichen soziohistorischen Prozess betrachtet. In den Ergebnissen einer Untersuchung über die psychosozialen Folgen der Privatisierung in Kroatien offenbart sich gerade diese beschränkte Sichtweise, die die Transition auf einen

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 13 (2004),
BR. 3 (71),
STR. 487-504

PERAČKOVIĆ, K.:
SOCIOLOGIJA...

wirtschaftlichen Prozess reduziert und ihren Erfolg ausschließlich anhand wirtschaftlicher Faktoren misst. Das neue Modell der Transition, im Sinne eines möglichen soziologischen Ansatzes, umfasst außer der strukturalen auch die soziokulturelle Dimension (Wertesystem) und suggeriert einen anderen Ansatz bei der Begriffsbestimmung. Durch eine solchermaßen geeinte Anwendung des strukturalen und des soziokulturellen Ansatzes bei der Untersuchung des Transitionsprozesses, der zudem im Lichte der sozio-historischen Dimension der Modernisierung betrachtet wird, ergeben sich sicherlich theoretische Grundlagen, die eine Soziologie der Transition als gesonderte soziologische Teildisziplin gerechtfertigt erscheinen lassen.